

R. Facsády Annamária: „Forma bonum fragile est...” Szépitkezés a római korban. Archaeolingua, Budapest, 2013, 142 oldal, €16.

A római nők szépségápolással kapcsolatos trükkjei – épp a női cicomákról elég rosszmájúan vélekedő költők beszámolója miatt – gyakran színesítik az ókori élet mindennapjainak leírásait. Irodalmi kuriózumnak számít a 20. századi magyar irodalom egyik legkiválóbb alkotójának, Szabó Magdának a római szépségápolásról szóló doktori disszertációja. Az avar kor régészeti emlékeinek kiemelkedő kutatója, Kovrig Ilona is dolgozott fiatalkorában egy ókori szépségápolással foglalkozó munkán. Az *Ókor* folyóirat közvetlenül megindulása után egy teljes számot szentelt az ókori kelet és a görög–római világ öltözködésének és testápolási kultúrájának, hiszen a témakör feldolgozói nemcsak a tudományos kutatók érdeklődésére, de a szélesebb olvasóközönség figyelmére is számíthattak.

R. Facsády Annamária munkája a terület szinte minden aspektusát igyekszik a források adta lehetőségek függvényében feltárni. Szabó Magdához képest, aki mint klasszika-filológus elsősorban a korabeli auktorokra támaszkodott, Facsády a költők, tudósok és az egyházatyák művei mellé beemeli az epigráfiai forrásokat és az ide vonatkoztatható régészeti leleteket is. A ránk maradt, még restaurálatlan tárolóedényekben fellelhető *unguenta* (azaz kenőcsök) meghatározásánál pedig szerepet kap a természettudomány. A temetőben és főként a fürdők területén előkerült tárgyak vizsgálatánál napjainkra különösen fontos lett a leleteken megőrződött illatszerek, kenőcsök nyomainak anyagvizsgálata. Egy 2003-ban egy londoni ásatáson előkerült téglában nemcsak a mai hidratáló krémek elődjének tekinthető kenőcs maradt meg, de egykori használójának ujjlenyomata is kivehető (28–29 o.). A római férfiak és nők testkultúrájáról, szépségkultuszáról szóló összegzéshez ismerni kellett az ókori szerzők ide vonatkozó munkáit, a korabeli művészeti ábrázolásokat és a több évszázad alatt felgyűlt régészeti tárgyak sokaságát is. A könyv egyik érdeme, hogy a szerző a retrospektív összefoglalások ismertetése, kritikája mellett követi és felhasználja a legfrissebb szak-

irodalmat, ásatási jelentéseket. A kortársak által is inkább kárhóztatott, mint dicsért szépségápolási, kozmetikai eljárások minősítésénél tárgyilagosan foglal állást, mikor hangoztatja, hogy a Római Birodalomban társadalmi elvárás volt az ápoltság, de ezzel együtt a túlzásba vitt szépitkezés elutasítása is (7. o.).

A szerző külön tárgyalja a Róma városára és Itáliára vonatkozó adatokat, illetve a Pannoniából, a Birodalom egyik katonailag ugyan jelentős, de mégis csak perifériális provinciájából ránk maradt ábrázolásokat és régészeti leleteket. A kötetben tárgyalt témakörök mindegyikénél láthatjuk a pannoniai kitekintést, hiszen a gazdag helyi régészeti anyag mind itthon, mind külföldön kiemelt érdeklődésre számíthat. A provincia leleteinek külön fejezetekben való tárgyalása didaktikailag igen helyes választás volt, eltérően a nemzetközi szakirodalom hasonló feldolgozásaitól, ahol az érdeklődő a közismert pompeii, herculaneumi leletek tömegéből kénytelen „kibányászni” a helyi sajátosságokat.

A szerző először a témája szempontjából vizsgálható írott forrásokat ismergeti. Az általa felhasznált auktorok közül válogatva korabeli irodalmi források, szerelmes versek, maró szatírák helyett inkább a természetrajzi leírásokra helyezi a hangsúlyt. A súlypont a természet-tudományi, orvosi munkákon van: id. Plinius *Naturalis historiájából* merít, vagy a katonarvos Pedanius Dioscorides kozmetikumainak és orvosságainak receptjeit elemzi, hangsúlyozva, hogy fennmaradt korabeli források – műfajuktól függetlenül – a Kr. u. 1–2. században íródtak. A későbbi korokra, sőt Pannonia mindennapi életére vonatkozólag is csak a művészeti alkotásokra és a régészeti leletekre tudunk támaszkodni.

A Birodalom egészére nézve is, sajnos, minimális számban maradtak fenn színes és az apró részletekre kiterjedő ábrázolások, ahol akár a fülbevalók vagy a hajtűk, nyakláncok stb. jól kivehetőek. Az aprólékos részletek élethű ábrázolása kapcsán a fayumi, színes, fényképet idéző részletességű múmiaportrék mellett még a syria-palmyrai reliefeket tudjuk megemlíteni, bár sajnos színviláguk nem rekonstruálható. A provinciális ábrázolásokon a viseleti tárgyak azonosítása nehéz és sokszor vitatható, ami az erősen megrongálódott pannoniai köemlékekre még fokozottabban igaz.

A régészeknek a haj- és ékszerveiselettel, ruházattal kapcsolatos megállapításait nagyon komoly kutatómunka előzi meg, a sírköveken egy viselet részleteinek meghatározása nem kisebb munka, mint egy sérült felirat szövegének kiegészítése. Facsády ezen a területen is több, igen fontos megfigyelést tesz, ilyen például a hajválasztékdísz azonosítása (47. o.) A sírsztélék ábrázolásai mellett a könyv érinti a numizmatikai anyagban, az érmeiken látható ábrázolásokat is.

A régészeti leletek ismertetésénél a szerző elveti a múzeumi tárgykatalógusok leírásának gyakorlatát, magát a test- és arcápolás folyamatát igyekszik követni. Először beszél a kozmetikai módszerekről, a római nők által használt kenőcsökről, illatszerekről, festékekről, majd ezután kerül sor a tényleges régészeti leletek bemutatására, az ezeket a tárgyakat tartalmazó tégelyek, ládikák leírására, és végül azoknak az eszközöknek a részletezésére, melyeket a *make up*-hoz használtak.

A szépségápolás szempontjából a rómaiak számára is a tisztaság, a rendszeres fürdés volt a legfontosabb. A római fürdőkultúra rövid taglalása után belépünk a római asszonyok szobájába, és követhetjük az arc kikészítésének különböző fázisait, a frizura elkészítését, és megismerkedhetünk az általuk kedvelt illatszerekkel. Végül a ruha felvételére és a különböző ékszerek kiválasztására is kitér a szerző. A monográfia mindközben bepillantást enged azoknak az arcápolóknak, arc- és hajfestékeknek a kémiai összetevőibe, melyek nyilvánvaló egészségkárosító hatásuk miatt sok esetben joggal borzasztják el a mai olvasót.

A különböző témakörök sorrendjének a megválasztásánál talán szerencsésebb lett volna közvetlenül az arcápoló kozmetikumok után tárgyalni a parfümök és festékek összetevőit, mivel a rájuk vonatkozó források és a korszak, melyből adataink származnak (Kr. u. 1–2. század), nagy vonalakban azonosak.

A római nők festői hajviselete, amely időnként szinte hajszo-brázati alkotásnak hat, kiemelt fejezete a könyvnek. A hajviselet és a frizurák változása pontosan követhető egészen a Birodalom összeomlásáig, előbbinek (a császárnők által diktált divat szolgálja miatt) fontos datáló szerepe is van. Ennél a fejezetnél sokat segítené az olvasókat, ha

a szerző által felsorolt uralkodónok vagy családtagjaik keltező értékű hajviselet-változásait egy rajzos táblán is követni lehetne.

Amint említettem, a kötet fontos érdeme a legújabb kutatások, elméletek követése, és ha szükséges, kritikája is. Ilyen Janet Stephens úgynevezett hajvarrás-elméletének hipotézise. Ezt az elképzelést a magam részéről, a szerzővel egyetértésben, a korabeli források hiányában igen megkérdőjelezhetőnek vélem. A varrótűk Stephens által speciálisnak vélt típusai nem jelentenek meggyőző bizonyítékot, és a kutató nem veszi figyelembe a mediterrán térség lakóinak sajátos hajtípusait sem. A kiegészítő hajdúsítás ötlete inkább a mai fodrászgyakorlat spekulatív kivetítésének tűnik.

A Római Birodalom előkelő asszonyai sminkjének, frizurájának és a hajviseletük kiegészítőinek jellemzésénél a szerző kiemeli a színek szerepét. Ma már az ókori épületek szobrainak vizsgálata a Winckelmann által csodált, a hófehér márvány hideg eleganciáját sugalló világot egyértelműen megcáfolta. Az ókori görög-római szobrok színesek voltak, s mint Facsády rámutat, a római előkelő nők is ezeket a szobrokat utánozták világítóan fehérre festett arcbőrükkel és az erősen kihúzott szem- és szájkontúrokkal. (Itt jegyezném meg, hogy a monográfia régészeti illusztrációi közül a britanniai kelta bronztárgyak szemkihúzó eszközként való, R. Jackson-féle rekonstrukcióját nem tartom meggyőzőnek, lásd 35–36. o.).

A kirívó színek kedvelése jellemezte a római nők ruházódását is. Ruházatuk kevés darabból állt, ezek szabása igen egyhangú volt, így a nők különböző élénk színekkel és változatos ékszerekkel tették dekoratívvá megjelenésüket. A régi Róma asszonyainak a világot idéző filmek, ismeretterjesztő könyvek mögött leggyakrabban Lawrence Alma-Tadema festményei húzódnak, ő volt az a modern művész, aki először fel merte és fel tudta idézni a római öltözködés színpompáját, még olyan vallásos témában is, mint Paula és Szent Jeromos beszélgetését ábrázoló festményén (1898).

A ruházat mellett a könyv egyik legterjedelmesebb fejezte az ékszerek leírása, ami a szerző pannoniai kutatásainak fő vonulata, és az illusztrációkon látható tárgyak többsége is az Aquincumi Múzeum gyűjteményének darabja.

Az ékszerekre minden korban igaz, hogy a sminknél, a frizuránál és a színes ruháknál még inkább kiemelik viselőjük különleges megjelenését, ugyanakkor lényeges szerepük van a vagyoni megőrzésében, felhalmozásában. Ennek fényében fontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy az ékszerek értékét a római korban a felhasznált anyagok minősége és mennyisége adta, kisebb jelentőségű volt a ráfordított munka és az ékszer egyedisége (99. o.). A művészettörténeszeket és régészeket pedig éppen a technikák érdeklik, amelyekről részletesen olvashatunk a könyvben. A szerző követi a nyersanyag beszerzésének útját egészen az ékszerek értékesítéséig. Nagyon találó címet kapott a „Fejtől a lábbig díszítmények” című alfejezet, melyben Facsády a hajtűktől kezdve a cipőket borító díszekig összefoglalja azokat a régészeti leleteket, amelyekről a korabeli források is beszélnek. Vajon miben örizték a nők kincseiket, voltak-e „széffeik”? Erről idézi a szerző Martialis anekdotáját egy bizonyos Cleriusról, akinek minden ujján hat gyűrű volt, mivel gyűrűtartó doboz hiányában nem veheti le azokat (115. o.).

A kötet végén a férfiak testápolásáról, haj- és szakállviseletéről, valamint ruhadarabjaikról is találunk egy rövid fejezetet.

A könyv egyik nagy erényének tartom, hogy a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan feltünteti a szépségápoláshoz kötődő tárgyak latin elnevezéseit, amennyiben azok hitelesen megállapíthatók. Sajnos voltak olyan évtizedek, amikor ezek használatát az elavult, régiségtani iskolás szemlélet tudománytalan, idejétmúlt maradványának tekintették. Pedig a latin megnevezések – különösen a magyar nyelvű publikációk esetében – a különböző nyelvek néha mesterségesen kiöltött terminus technicusaival szemben sok esetben egyértelműbben utalnak az egykori tárgy funkciójára.

A kötet kivitelezése, a gazdag képanyag kiváló minősége az Archaeolingua Kiadó érdeme.

T. Bíró Mária

Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. Szerk. Déri Balázs. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013, 316 oldal.¹

Az étkezés nem csupán létfeltétel, de rituális tevékenység is. Minden vallásban fontos és megkülönböztető szerepe van az ételekhez és azok elfogyasztásához kötődő szabályoknak, annak, hogy mikor, hol, mit, hogyan ehethat az adott hitrendszer követője. Az étkezés mint univerzális vallási jelenség tehát joggal lett témája az ELTE BTK-n működő Vallástudományi Központ 2012 novemberében megrendezett konferenciájának. A vallástudományi konferenciák sorában a harmadik volt a *Convivium*: az immár hagyományos sorozat első rendezvénye – amelyet 2010-ben rendeztek – *A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában* címet viselte. Egy évvel később következett a *Conversio*, amely a megtérés, betérés, áttérés, térítés jelenségét vizsgáló előadásokat vonultatott fel. (Az e konferencia anyagából készült kötetről lásd jelen számban Herner Máté recenzióját. A szerk.) Az étkezési előírásokat bemutató-elemző konferencia 2012. november 6–7-én zajlott. 2013. november 19–20-án került sor a negyedik konferenciára, *Religio(nes)* címmel.

A *Convivium* – Déri Balázs bevezetőjét követő – hat fejezete, amelyekbe a tanulmányokat csoportosították, nagyjából a konferencia szekcióbeosztását tükrözi. Az első fejezet nem más, mint Kalla Gábor, Raczky Pál és V. Szabó Gábor közös tanulmánya, „Ünnep és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján” címmel. Kalla Gábor elméleti bevezetője a lakoma mint társadalmi és rituális jelenség régészeti vizsgálatának különböző szempontjait, módszereit és nehézségeit ismerteti, vázolja a lakoma tipológiáját, végül egy táblázatban mutatja be, milyen nyomai, „anyag lenyomatái” jelenhetnek meg az étkezéseknek a régészeti feltárások során. A teoretikus felvezetést három esettanulmány követi. Raczky Pál Polgár-Csőszhalom neolitikus lelőhelyét ismerteti, majd a feltárás során előkerült, lakomára utaló jeleket. V. Szabó Gábor tanulmánya a

késő-bronzkori (Kr. e. 13–12. századi) deponált edénykészletekkel foglalkozik, azok típusaival, funkcióival, földbe kerülésük okaival, majd mindezekből az edények használóira és a társadalomra nézve is fontos következtetéseket von le. Végül egy nagyszabású új-asszír politikai lakomával ismerkedhetünk meg: a II. Aššur-nāšir-apli kalhúli palotájának felavatása alkalmából rendezett tíznapos ünnepségsorozatról a „bankett-sztélén” fennmaradt százötven soros leírásnak köszönhetően alkothat képet a tudomány, és Kalla Gábor jóvoltából e kötet olvasója is.

A második fejezet címének megfelelően (*Étkezési tilalmak az ókori görögöknel, a zsidó vallásban és az iszlámban*) három tanulmányt tartalmaz. Gaál Balázs „A dietetikától az etikáig” című írásában antik görög étkezési tabuk irodalmi nyomait tárja elénk, valamint a forrásokban fellelhető ókori magyarázatokat, amelyek a bab-, a hal- és a hústilalom esetében is szerteágazóak, és valóban az egészségügyi megokolástól a morális érvekig terjednek. A zsidó vallás szigorú étkezési szabályrendszerét Vincze Kata Zsófia tanulmánya, „A kórság társadalompolitikája” a kórságot mint rítust és mint társadalmi jelenséget, zsidó és nem-zsidó megkülönböztetésének fontos eszközét is elemzi. „Ügyszólván tudományos közhely, hogy az étkezési szabályok az egyik legfontosabb szimbolikus választóvonalat képezik »mi« és »ők« között” – fogalmazza meg Szombathy Zoltán is (76. o.). A zsidó vallás mellett az iszlámban is hangsúlyos ezen előírások megkülönböztető szerepe, „Miért nem ehetnek emberhúst a muszlimok?” című tanulmányában azonban nem ez az elválasztó funkció kerül középpontba. A középkori muszlim vallástudósok válaszait vizsgálja meg a címben feltett provokatív kérdésre: ti. a Koránban nem szerepel *expressis verbis* az emberevés tilalma, mégis tabu, s ez a bemutatott példák tanúsága szerint komoly fejtörést okozott a muszlim tudósoknak.

Az „...amit én megtisztítottam...” (*Act 10, 9–23*) című fejezet négy tanulmányt vonultat fel, és ebből kettő témája az *Apostolok cselekedeteinek* a fejezet címét adó részlete. Barta Zoltán az „»Óljed és egyél«. Éhség és evés Péter történetében” címet viselő munkájában rámutat: a pogányok megtérését elbeszélő más-

fél fejezet (*Act 10, 1–11, 18*) központi eleme az éhség és evés, illetve hiány és beteljesülés közti párhuzam, sőt ez adja a történet ívét is. Ezt az állítást a bibliai szakasz motívumainak mélyreható vizsgálatával támasztja alá. Ugyanennek az újszövetségi részletnek a recepciótörténetével, pontosabban Péter látomásának a zsidó–keresztény–pogány érintkezés szemszögéből történő értelmezésével foglalkozik Hanula Gergely a „Péter látomása a görög patrisztikában” című írásában. Hét egyházatyá – Origenés, Chrysostomos, Alexandriai és Jeruzsálemi Kyrillos, Didymos, Maximus Confessor, valamint Nyssai Gergely – fejtegetéseit ismerteti a témában. Rajki Zoltán „Bibliai étkezési tilalmak. Hetednap adventista értelmezés” című tanulmányából megtudhatjuk, hogy „az egészséges életmód a hetednap adventistáknak vallási kérdés” (97. o.). Bemutatja a felekezeti történetét, fejlődési irányait, a megfelelő táplálkozás jelentőségét. A fejezetet Déri Balázs írása zárja. Az „Egy bugaci baptista família étkezései” bensőséges hangvételű esettanulmány. A szerző saját családjának történetébe avatja be az olvasót, leírja, dédszülei milyen állhatatosan követték a vallásos előírásokat: az étkezések során is a mértékletesség és a bibliai törvények voltak az irányadók az alapvetően baptista (valójában – mint a tanulmányból kiderül – „keveredett” vallási szabályokat követő) háztartásban.

Lakoma: liturgia és paraliturgia a címe a negyedik fejezetnek, amelyet Voigt Vilmos tanulmánya nyit: „Der Mensch ist, was er ißt”.² A táplálkozás inkorporációs jellegét a kereszténységen belül a szentségek mutatják, amelyek Krisztus testét és vérének jelképezik, így tehát a hívő „magába fogadja” az istenit, egyesül vele, ugyanakkor az is „birtokba veszi” az embert. A szív megkülönböztetett szerepét – amelyet több történettel is alátámaszt a szerző – keresztény kultúrkörben is megfigyelhetjük, s erre Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje* (1642) a példa. Alácsi Ervin János tanulmánya az „*O sacrum convivium!* Teológiai kommentár Aquinói Szent Tamás *Adoro te devote* kezdetű himnuszához” címet viseli. Miután röviden bemutatja a történelmi, egyháztörténeti hátteret, versszakról verszakra elemzi a művet, és vizsgálja teológiai alapjait. „A pászkavacsora emlékezete a kereszténységben és a húsvéti ételszentelés” című

írás Földváry Miklós István munkája. Három részből áll: először megtudjuk, a latin liturgiában legalább három megfelelője lehet a pászkavacsorának, de hivatalos szinten sehol sem jelenik meg. A tanulmány második része a húsvétkor megszentelendő ételeket és a hozzájuk fűződő áldásszövegeket mutatja be, míg a harmadik a haláldás jellegzetesen közép-európai hagyományát és a nagycsütörtöki halvacsorának az *Esztergomi ordináriuskönyvben* megjelenő szokását ismerteti, amelyek párhuzamai azt sejtetik, a hal helyettesítette a bárányt a „keresztény pászkavacsorán”. Népi valóság és liturgia kapcsolatát vizsgálja Bárh Dániel „Ételek és italok megáldása. Népi igények és egyházi kínálat a kora újkortól napjainkig” című írása. Rámutat, hogy a népi hitéletnek akkor is részei voltak a középkori babonás, mágikus elemek, amikor azok lassan, fokozatosan kiszorultak a szertartásrendből, és különösen nagy szerepe volt a „népi szentelményeknek”. Az étel- és italáldásokat a „népi igények” szempontjából mutatja be és elemzi a szerző.

Az ötödik és hatodik fejezet a Távol-Kelet vallásainak étkezési szabályrendszereiből ad ízelítőt az olvasónak. Az *Étkezési tilalmak az indiai vallási hagyományokban* című rész első tanulmánya Kiss Csabáé: „A tantrikus étlap: Manu menüje helyett”. A *Brahmāyāmalā* legrégebbi fennmaradt szövege alapján mutatja be és vizsgálja a tantra szélsőségeit, különös tekintettel a táplálkozással kapcsolatos előírásokra. Kiderül, a végtelenen tiszta vagy épp ellenkezőleg, az extrém módon tisztátalan gyakorlatok és ételek végső célja éppen a határok elmosása, illetve az istennel való egyesülés. A személyesebb tantrikus hagyomány után a szikh vallás kollektív jellegét mutató sajátos intézmény nyel ismerkedhetünk meg Radnóti Alice „Közösségi étkezés a szikh vallásban. A *langar* doktrinális és társadalmi vonatkozásai” című írásában. A *langar* „a szikh templomhoz csatolt konyha”, ahol bárkit ingyen vendégül látnak, sőt a híveknek kötelességük is itt étkezni, ezzel is bizonyítva, hogy elutasítják a kasztriszert – a *langar* tehát egyenlőséget hirdet és szimbolizál, miközben segíti a rászorulókat. E jellegzetes intézmény vallási és társadalmi funkcióját vizsgálja a tanulmány, s ezen keresztül mutatja be a szikh vallást is.

A hatodik fejezet a *Rituális étkezés és étkezési előírások Kínában* címet viseli. Kezdetül nagy szerepet játszott a kínai kultúrában a rituális lakoma: „az étel elkészítése, elfogyasztása, megosztása a közösség tagjaival és a (...) szellemvilágnak történő felajánlása nagy horderejű szakrális gesztus volt”. (177. o.) Pap Melinda e különleges étkezések ókori forrásait tárja elénk: az írásos emlékeket és a régészeti leleteket egyaránt vizsgálja „Rituális étkezés az ókori Kínában” című tanulmányában. A Shang-kori jóslócsontok és bronzedények feliratait után a Nyugati Zhou-korban keletkezett *Dalok* könyvének 209. versének segítségével igyekszik képet alkotni a lakoma lényegi elemeiről és funkciójáról. „Gabona nélkül a hegyen. Egy sajátos étkezési előírás a vallásos taoizmusban” – ez a címe Kósa Gábor írásának, amely a tulajdonképpeni konferenciakötet utolsó darabja. Az ún. filozófiai és vallásos taoizmus számára is fontos a halhatatlanság kultusza, amelyet egy ókori szöveg a hegyekbe való elvonulással azonosít. A tanulmány a hegyek, a gabonafélék és a „három halálhozó” kapcsolatát boncolgatja, miközben nagy hangsúlyt fektet a taoista étkezési előírásokra, különös tekintettel a legsajátosabb tabura, a gabonafogyasztás tilalmára.

A *Convivium* „bónusztanulmánya” Gaál Balázs *Vegetarianizmus és nem-ártás az ókori Indiában. Keleti és nyugati perspektívák* című munkája. Eredendően a szerző indológia szakos szakdolgozata volt, azonban „kivételes alaposága” révén – amelyet a szerkesztői előszó is kiemel – méltó „ráadása” a kötetben felvonultatott tanulmányoknak. Miután ismerteti az *ahimsāra* (nem-ártás) vonatkozó modernkori elméleteket, az indiai vegetarizmus „nyugati megítélését” tükröző ókori görög szövegeket veszi sorra Hérodotosztól Onésikritoson és Megasthenésen át a tyanaei Apollónioszig. Ezt követően Ásoka ediktumainak a témához kapcsolódó passzusait elemzi, az eredeti, prákrit nyelvű feliratokat és azok Kandahār-óvárosban talált görög nyelvű fordításait is vizsgálva (a szövegeket magyarul is közli a függelékben). Az ediktumokat a keleti és nyugati kultúrák metszéspontjában létrejött szövegeként értelmezve rámutat: az antik görög és az indiai gondolkodás korántsem állt távol egymástól e tekintetben, amennyiben mindkét kultúrának fontos volt a

„nem-ártás”, az élőlények iránti tisztelet, amelyet csak felerősítettek a hellenisztikus korban megélnélkülő kapcsolatok.

„Testünk és környezete között egyik legfontosabb kapocs minden bizonynyal az élelem.” Hogy Szent-Györgyi Albert szavai nemcsak praktikus, biológiai, de szakrális értelemben is igazak, jól példázza ez a kötet. A tanulmányok sokféle módon közelítik meg és mutatják be egy-egy vallás étkezési előírásait. A szerzők minden esetben az adott terület szakértői, amely a tudományos színvonalat is biztosítja. Minden tanulmány bőséges szakirodalmat vonultat fel, ami segíthet az olvasónak elmélyülni egy-egy témában – kár, hogy nem egységes a bibliográfia kialakítása (az első fejezet anyagát még külön irodalomjegyzék tartalmazza, a továbbiakban a lábjegyzetekben találunk pontos hivatkozásokat). A Hagion-sorozat darabjait tankönyvnek is szánják a készítők. Nem tudom, diákként szívesen használnám-e, mivel annak az egységes szemléletnek, amelyet egy tankönyvtől várok, már csak műfaja miatt sem tud megfelelni. Az viszont tagadhatatlan, hogy „ajánlott olvasmányként” jócskán bővítette vallástudományi ismereteimet. Úgy hiszem, a felvonultatott témák és a különféle, gyakran a megszokottól eltérő megközelítési módok sokaknak szolgálhatnak érdekes és hasznos tanulságokkal. Jó étvágyat hozzá!

Peszlen Dóra

Jegyzetek

- 1 A kötet minden szövege elérhető az interneten, az ELTE BTK Vallástudományi Központ honlapján is: <http://vallastudomany.elte.hu/content/αγ10ν-2---convivium>
- 2 „Az ember az, amit megeszik.”

Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai. Szerk. Déri Balázs. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013, 591 oldal.¹

Áttérés, megtérés, betérés, kitérés – sorolhatnánk tovább azokat a magyar kifejezéseket, amelyekkel a fordítók általában megkísérik lefedni a *conversio* jelentéstartamát. A fordítás interpretáció; ez ebben az esetben különösen igaz. A *conversio*-t lehetetlen magyarítani anélkül, hogy egyidejűleg elhelyeznénk egy földrajzi és gondolati térképen, illetve időszívon.² Az egyes íráskötetbeli elhelyezése nagyrészt a konferencia szekcióit követi, így részben tematikus (hittérítés, hitehagyás, vallási megújulás), részben vallások szerinti (iszlám, korai kereszténység). A *conversio* a vallás felvétele, annak elhagyása, vagy áttérés egy másik vallásra. Történhet vallások között, vagy valláson belül. Oka lehet doktrinális elköteleződés, vagy egy adott doktrínán belüli szemléletváltás. De mégis mi a vallás? Magánügy, vagy közérdek? Spirituális élmény, vagy politikai eszköz? Antropológiai tény, vagy helyi jellegzetesség? A továbbiakban a fenti kérdések segítségével a terjedelmes kötet ókori témájú előadásait emelem ki.

A *conversio* alanya

Előfordul, hogy csak egyetlen személy konverzál, és a *conversio* ennek ellenére nagy hatást gyakorol az adott vallásra. Ez a helyzet akkor, mikor a *conversio*ról szent szövegek számolnak be, narratív eszközként alkalmazva azt, és így állítva követendő példát az utókor elé. Egy ilyen esetet elemez Heidl György „Mária Magdolna megfordulása” című írásában (91–99. o.). Kiindulópontja az a probléma, hogy a feltámadt Krisztus első találkozását Mária Magdolnával János és Máté evangéliuma különböző, egymásnak részben ellentmondó módon beszéli el. A két narratíva eltérése leginkább Mária Magdolna viselkedésében érhető tetten, ami súlyos inkonzisztenciát mutat, amennyiben a hagyományos, János elbeszélését Máté folytatásaként értelmező hagyományt követjük. Az üdvtörténet

szempontjából központi problémával számos egyházatya foglalkozott. A szerző röviden bemutatja megoldási javaslataikat, majd ezekre alapozva vezet el saját értelmezését.

Különösen érdekes eset, mikor a *conversio* alanya a vallási képzetvilág egyik szereplője. Erre példa egyrészt Körtvélyesi Tibor „Mára megtérése” című tanulmánya (231–240. o.), másrészt Tatár György „Isten megtérése” című írása (575–582. o.). Körtvélyesi Tibor tanulmányának középpontjában a buddhizmus „kísértője”, a tiszta tudat ellenpólusa, Mára áll, akinek célja az, hogy akadályozza a gyakorlót a megvilágosodás felé vezető ösvényen. Fontosságát jelzi, hogy a páli kánon szerint, közvetlenül annak megvilágosodása előtt Buddhának is megjelent, hogy még egyszer, utoljára kísértésnek tegye ki. A szerző Mára alakját a feltehetőleg II. századi keletkezésű buddhista legendák egy híres szereplője, a szerzetes Upagupta felől közelíti meg, aki az elbeszélések szerint megtérítette a nagy Márát. A szerző a legenda szövegének a Mára megtérését leíró részét elemzi, majd szóbeli elemeit korabeli megtérés-formulákkal, rituális elemeit pedig korabeli megtérés-rituálékkal hasonlítja össze. A kettő közötti eltérésekre alapozva végül amellet érvel, hogy Mára megtérése szimbolikus, és voltaképpen nem is lehetne más, hiszen Mára szimbolikus alakja maga a buddhista tanítás legfőbb ellenpontja.

Tatár György a kötet egyetlen filozófiai írásában a tőle megszokott módon, széles látókörrrel és rendkívüli probléma-érzékenységgel vezet bennünket végig fogalmi szindarabján, amelyben az Exodust járja körül. Az egyiptomi istenek, az állam és a társadalom egy „réstelen”, totális rendszer tökéletesen illeszkedő részeként jelennek meg, amelyek a kultuszon keresztül napról napra, jelen időben működnek együtt, és ezáltal működtetik a világot, az égitestek mozgásától az aratásig. Ezzel áll szemben a görög istenvilág „színpompás életöröme”, amely viszont kizárólag „az elbeszélő múltat határoló (...) roppant falon” túl létezik, a történettudomány idejében élő embertől örökké (és mindig is már) elhatároltan. Tatár az egyiptomi állam totalitását a hegeli rendszerrel állítja párhuzamba, majd ezekkel – Franz Rosenzweigot idézve – az elkülönült, homogén egységet állítja szembe. Hegel esetében ez az individuum, míg

Egyiptom számára Izrael népe és annak szabad, saját korlátlanágát a nép kedvéért önszántából korlátozó Istene: ahogy Hegel számára tökéletesen rendszeridegen az egyszeri, ezáltal fogalmilag megragadhatatlan egyén, úgy a szabadító Isten sem megjeleníthető a „kultikus szerep kétdimenziós falfestményein.”

Pecsuk Ottó „A damaszkuszi út: megtérés vagy elhívás” című tanulmánya (69–76. o.) a kötet egyik legérdekesebb írása. A szerző arra keresi a választ, melyik fogalmunk lenne a legalkalmasabb a *conversio* talán leginkább közismert példájának a jelölésére, amely a majdani Pál apostollal történt a damaszkuszi úton. Történeti áttekintésében mutatja be, hogyan vezetett a 20. század közepének a korai kereszténységgel kapcsolatos szemléletváltása ahhoz, hogy homlokegyenest máshogy olvassuk ma ezt a helyet, mint akár csak száz éve. A hagyományos értelmezéssel szemben, mely szerint „pálfordulás”, megtérés történt a keresztény hitre, túlsúlyba került az a nézet, miszerint a damaszkuszi úton Pál elhivatott, hogy a pogányok apostola legyen. Ezt követően a szerző bemutatja, milyen pszichológiai, történettudományi, szociológiai és politikai koncepciók húzódnak a tradicionális értelmezés mögött, amely a megtérés egyéni jellegét hangsúlyozza, és mint elégedetlenségből fakadó belső vívódásra következő beérkezést, megnyugvást értelmezi. Példákkal szemlélteti, hogyan vezetett ezeknek a nézeteknek a revíziója az új, a megtérés közösségi jellegét kiemelő értelmezés megjelenéséhez és fokozatos megszilárdulásához. Az írás a *conversio* szempontjából azért különösen érdekes, mert, a lehetséges válaszokat körüljárva tulajdonképpen a fogalommal kapcsolatos nehézségeket mutatja be a korai kereszténység kontextusában.

A *conversio* okai

A *conversio* történhet külső befolyás, esetleg kényszer hatására, vagy lehet belső indítatású. A kötet számos írása foglalkozik a térítés problémájával. Kósa Gábor „A kaméleon-misszió. A manicheus térítés technikái” című tanulmányában (303–338. o.) a fennmaradt forrásokból vett idézetek segítségével mutatja be az időszámításunk kezdőpontja utáni harmadik évszázadban élt vallásalapító, Mānī és tanítványai aktív és kiterjedt térítési misz-

zióinak jellemzőit. A tanulmány elején a szerző felvázolja, hogyan sikerült Maninak és követőinek megtéríteniük elsőszámú célpontjaikat, a térség uralkodóit, köztük Bögü ujgur kagánt, Wu Zetian kínai császárnőt, a szászánida I. Šābuhr és Turan buddhista királyát, Tūrān šāh-ot. Mānī tudatosan szervezett térítő misszióinak kezdettől fogva fontos része volt nem csak a szent szövegek fordítása, hanem a helyi hitvilág nyelvezetére való átültetésük is. Kósa megvilágítja a módszer doktrinális hátterét: Mānī saját vallását egyetemes érvényűnek tekintette, míg a többi vallásról (elsősorban a kereszténységgel, a buddhizmussal és a zoroasztrianizmussal került kapcsolatba) azt gondolta, azok eredetileg, a vallásalapító életében még ugyanazt tanították, mint ő. A probléma Mānī szerint abból származott, hogy a vallásalapítók halála után tanításaik eltorzultak, és így egymástól és Mānī tanításaitól egyaránt eltávolodtak. A tanulmány utolsó részében működés közben látjuk *kaméleon-missziót*: a szerző idézetek segítségével mutatja meg, hogyan bújik a manicheizmus más vallások bőrébe, és így hogyan válik az evangéliumok két fája a manicheus ontológiai dualizmus példájává, hogyan olvadnak össze a zoroasztrianus mitológiai alakok a manicheus hitvilág szereplőivel, és hogyan állhat elő a helyzet, amelyben „Isten fia, Jézus belépett a parinirvánába”.

Ruzsa Ferenc „Miért nem léphet be a sűdra a szentélybe?” című írásában (283–288. o.) a *conversio* európai fogalmát a más vallásokkal szemben híresen toleráns indiai vallások közegeiben értelmezi. Fő kérdése az, vajon minek köszönhető a hinduizmusnak az, a – külső szemlélő számára elsőre meghökkentő – jellemzője, hogy, míg kifelé toleráns, a valláshoz tartozók széles tömegeivel, a sűdrákkal szemben elutasító, lenéző és kirekesztő. A jelenség értelmezéséhez a kasztrendszert hívja segítségül, melynek elkülönítő elve – felfogása szerint – sem nem etnikai, sem nem foglalkozás-, vagy rangbéli, hanem egyedül vallási, a kasztok közötti valódi különbséget pedig a felső három rend, az árja rendek és a sűdrák között húzódó vonal jelenti. A sűdrák nem rendelkeznek az árja kasztok veleszületett rituális tisztaságával, tehát a vallás belső magjával nem érintkezhetnek, így például nem olvashatják és nem is hallhatják a Védák szövegeit. Ennek gyökerei a vallás társadalomtörténetében keresendők: a

hinduizmus öse, a bráhmanizmus az árja hódítók vallása volt, amelyet a hódítók nem kényszerítettek rá a meghódítottakra. A helyiek azáltal váltak az árja vallás kirekesztettjeivé, hogy olyan mértékben integrálódtak az árja civilizációba, hogy fokozatosan teljesen eltávolodtak saját hagyományuktól, és ezzel párhuzamosan tolerált *másokból* megtért, de be nem fogadott hindukká váltak. Később ezt a fogalmat terjesztették ki a többi, hasonló helyzetű népcsoportra. A szerző konklúziója szerint a tolerancia és a kirekesztés, amelyek a külső szemlélő számára ellentétesnek tűnnek, valójában ugyanannak a jelenségnek két aspektusát jelentik: az árja vallás csakis az árjáké. Ebből következik, hogy követői nem kényszerítik rá idegenekre, azok viszont, épp ezért, ha akarnak, sem válhatnak teljes jogú részeivé.

A conversio módjai és szabályai

Hidas Gergely „Buddhista megtérés-történetek” című tanulmányában (221–229. o.) arra keresi a választ, hogyan működhetett a térítés és a megtérés a vallás megjelenését követő, korai időszakban, mikor a buddhizmus a hagyományos dél-ázsiai vallásokkal szembeni reformmozgalmak egyikéként lépett fel. A szerző nagy lépésekben végigvezeti az olvasót a korai buddhizmus térítéstörténeteinek: elsőként Brahmával találkozunk, aki közvetlenül annak megvilágosodását követően jelent meg Buddhának, és megkérte arra, hogy változtassa meg elhatározását: ne lépjen ki a világból, hanem maradjon és segítsen a többi embernek, hogy elérhessenek az ő felismeréséhez. A korai, sikertelen térítési kísérletektől a Tan Kerekének megforgatásán keresztül Buddha egyre sikeresebb térítéseiig jutunk, amelyek során először kisebb csoportokat, majd más tanítókat és követőiket, végül exponenciálisan növekvő számú – a legendák szerint bizonyos esetekben többszázézes – csoportokat térített meg egyfelől a Tan bemutatásával, másfelől olyan csodatételekkel, mint a levitáció, a repülés és a démonűzés. A megtérők között találkozunk Buddha családjával és népével, kegyetlen bűnözőkkel és a dél-ázsiai mítoszok gyakori szereplőivel, a nágákkal. Abból, hogy a bizonyos földrajzi területekhez kötődő történetek az ottani térítést hogyan írják le, a szerző azt a következ-

tést vonja le, hogy bizonyos területeken könnyebb, míg más területeken nehezebb volt a térítők munkája.

Dejcsics Konrád „A megtérés narratívái IV–V. századi szerzetes-elbeszélésekben” című tanulmányában (109–116. o.) az egyiptomi szerzetesek negyedik század végén, görög nyelven rögzített történeteit vizsgálja narratológiai szempontból. Az útbeszámoló formájú elbeszélések térszerkezete szorosan összefonódik az eseményszerkezettel: a történetek szerzője különböző irodalmi technikák alkalmazásával két, önmagában egységes szemantikai teret hoz létre. A „szentség terével”, melynek helyszíne a sivatag, lakói pedig szentéletű szerzetesek, a „gonosz tere” áll szemben, amely fizikailag és értekeiben is elkülönül tőle: a sivatagon kívül, a városban helyezkedik el, lakói pedig pogányok, bűnözők és világi keresztények, „akik mind szemben állnak a szent tér és lakói képviselte értékekkel” (112. o.). A két tér közötti határ éles, de nem áthághatatlan: a szerző a tanulmány második felében éppen a határátlépések egy különleges formáját, a megtérést vizsgálja. A szerző a megtérés-elbeszéléseket három típusba sorolja: az első, legnagyobb csoportban az alany pogány, akit párbeszéd során vagy csoda bemutatásával egy szerzetes bír rá a megtérésre. A második csoportban a főszereplők keresztények, akik egy szerzetessel találkoznak maguk is szerzetesek lesznek. Ezekből a történetekből azt is megtudjuk, hogy a világi keresztények élete is tiszteletre méltó, ám az ideális állapothoz a legközelebb az jut, aki kivonul a világból, a *vita angelicát* választja, és szerzetes lesz. A történetek harmadik, legkisebb csoportjába azok a történetek tartoznak, amelyekben a megtérők a „gonosz teréből” átmenet nélkül lépnek át a „szentség terébe”, és pogányból szerzetessé válnak. A szerző részletesebben ismerteti egyet ezek közül: a rabló Mutios egy Istennek szentelt szűz házába próbál betörni, ám a betörés meghiúsul, a betörő álomba esik, és álmában látomás formájában betör a szent tér. A látomás hatására a rabló megkeresztelkedik, tanulmányozni kezdi a Szentírást és hosszú ideig vezekel. A megtérés az elbeszélések egyikében sem intellektuális élmény, vagy belső, folyamatszerű lélektani esemény, hanem isteni erő-megnyilvánulás, amelyet többnyire szerzetesek közvetítenek.

Hanula Gergely „A katekumenek keresztelési előkészülete Jeruzsálemi Cirillnél” című írásában (101–107. o.) három szakaszra osztja az Egyházba való bebocsáttatás folyamatát: ezek a katekézis ideje, a keresztségre való felkészülés ideje és végül az újonnan megkeresztelték számára a misztériumok megértésének ideje. Az első két szakaszt a keresztségre való feliratkozás, a másodikat és a harmadikat maga a keresztség választja el egymástól. Jeruzsálemi Cirill vizsgált tanításai a keresztségre való felkészülés idejére esnek. Vázukat a hitvallás kifejtése adja, célja azonban nem az abban található információ átadása, hanem egyfajta látásmód közvetítése: hogy a keresztségre készülő a keresztséget annak teljes jelentőségében felfogja és átélje. A tanulmánynak a *conversio* témájának szempontjából legérdekesebb eleme az, hogy a tárgyalt homíliáknak egyértelmű céljuk, hogy elősegítsék a megtérést, tehát – a szerző értelmezése szerint – Cirillnek egyáltalán nem volt ellenére az, hogy a keresztségre való felkészítés időszaka egyben a megtérés időszaka legyen: a fő az volt, hogy a megtérés a keresztség előtt megtörténjen.

A kötet elején a szerkesztők jelzik, hogy azt többek között tankönyvnek szánták. Közérthető nyelvezetük és témáik sokszínűsége miatt a tanulmányok tematikus és bevezető egyetemi kurzusok számára egyaránt hasznosak lehetnek. Az oktató célja lehet az, hogy a kurzus során minél alaposabban körüljárja a *conversio* jelenségét: ebben az esetben akár a kötet teljes anyagát is feldolgozhatják. Amennyiben a cél az, hogy a hallgatók a valással mint elméleti problémával, nehezen behatárolható fenoménnel ismerkedjenek, a fentiekhez hasonló módon, téma szerint is válogathatnak a szövegek között, és gondolatébresztőként, vitaindítóként használhatják őket.

Herner Máté

Jegyzetek

- 1 A kötet minden szövege elérhető az interneten, az ELTE BTK Vallástudományi Központ honlapján is: <http://vallastudomany.elte.hu/node/55/>.
- 2 A továbbiakban a *conversio*t nem fordítom, hanem műszóként használom, hogy megőrizsem eredeti, a magyar megfelelőik mindegyikénél tágabb jelentéstartamát.